

મફત ઓઝાની જાનપદી નવલકથા:

'જાતર'નું વિશ્લેષણ

Dr. S. D. Mori
Principal

મફત ઓઝાએ જેમ નગર જીવનનું નિરૂપણ કરતી નગરી નવલકથાઓ રચી છે; તેમ જનપદનું નિરૂપણ કરતી જાનપદી નવલો પણ રચી છે. તેમની પાસેથી પહેલા 'જાતર' (૧૯૮૭) અને ચાર વર્ષ બાદ 'આસોસુદ આઠમ' (૧૯૯૧) મળે છે. 'જાતર'માં અંધશ્રદ્ધામાં જીવતા એક જુના જનપદનો પરિવેશ છે. 'જાતર'માં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં પછાત રહી ગયેલા ગામની ચિંતા વ્યક્ત થઈ છે. આ કૃતિ લઘુ કદની હોવાથી કોઈ તેને લઘુનવલ તરીકે ઓળખાવે એવી સંભાવના રહે. પરંતુ આ કૃતિ જાનપદી નવલકથા છે. અહીં 'જાતર'ને એક જાનપદી નવલકથા તરીકે તપાસવાનો તો ઉપક્રમ છે, સાથે મફત ઓઝાએ જનપદને ઉજાગર કરવા માટે પ્રયોજેલી ટેકનિકને પણ તપાસવાનો પ્રયાસ છે.

[૧]

'જાતર'નું વસ્તું સાદું અને સરળ છે. ગગા ઓઝા ને મંછી ડોસીનો એકનો એક, જુવાન જોધ દીકરો 'બચુભૈ' - 'હજી ઊણ પૈચ્યો. વઉ પહેલા આણે આઈ છે. મરતાને મર ન કહેતો બચુડો' - મરણ પથારીએ પડ્યો છે. ડોક્ટરે નખમાય રોગ નથી એવું કહેતા દોરાધાગા કરાવે છે. છતાં બચુડો સાજો થતો નથી. છગો રાવળ ધૂણી કહે-બચુડો પેટમાં હતો ત્યારે મંછી ડોશીએ મા સેંધીની જાતર માનેલી, જે ભૂલાઈ ગઈ. કોઘે ભરાયેલી મા બચુડાનો જીવ લેવા આવી છે. 'કાં રમેણ આલો કાં તો બચુડો' ગગા ઓઝા બચુને બચાવવા ઘર, ખેતર ને જરૂર પડે તો બૈરું વેચીને પણ 'જાતર' કરવા તૈયાર થાય છે. એ

માનતા-રમેણ-'જાતર'નો પ્રસંગ નવલકથામાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ભૂવા અગ્રણી અભરામ દેસાઈની આગેવાની હેઠળ છગો રાવળ, સોમો હાંસોટિયો, મોહનમાધા, પઢાર ને સેંધીનો યુવાન ભૂવો તથા જાગરિયા-ગાભલો, ચૂંથિયો, ને વસતાનો છેયો 'જાતર' માટે એકઠા થાય છે. સાંજનો શીરો ગગા ઓઝાને ત્યાં જમી માતાના મંદિરે-મંડપમાં એક પછી એક ભૂવા ધૂણે છે. ભૂવાના પંડ-શરીરમાં રહેલી દેવી દેવલાં-સેંધી, ચેહર, વોણવાંટી, દેવચી, મેલડી, જોગણી, ઓલિયો પીર, ઝાપડી, શિકોતર, નરસંગોવીર-મેલા ને ચોખ્ખા બધા રમવા આવે છે. પહેલાં પોતાનાં દુઃખ ગાઈ પછી ગામલોકોનાં દુઃખો-કોઈની ચાંદળીને નજર લાગી, કોઈનો પતિ આડે રસ્તે ભટક્યો, કોઈની દીકરી છોકરાંને મેલી બીજા સાથે ભાગી ગઈ, કોઈને શેર માટીની ખોટ, કોઈનો છોકરો બીમાર રહે, કોઈનો છોકરો ધાવતો નથી વગેરે સાંભળે છે. માતાનું નિવેદ કરવાનું વચન લઈ, સાડું થઈ જવાનું આશ્વાસન આપે છે. માતાએ 'જાતર' સ્વીકારી લઈ, 'બચુભૈ' સાજો થઈ જશે, એવું વચન પણ આપે છે. આખી રાત ધૂપ-ધૂમાડા થયા, વાસો-વધારવાના કણ નખાયા, ડાકલાં, કાંસી જોડાંને ભૂંગળ વાગ્યાં, ભૂવાના હાકોટા-પરકોટાને રેરીના ગાન ગવાયા, ચાના સબળકા, બીડી-સિગારેટના ધૂમાડા થયા. સવારે પાંચ વાગ્યે કુલેકું કાઢે છે. યુવાન ભૂવો ને બીજા ભૂવાઓનાં પંડમાં દેવીઓ પૂનઃ આવે છે. રમેણ-'જાતર' પહોંચી ગઈ અને બચુડો સાજો થઈ જશે એવું વચન આપે છે. કુલેક પૂરું થતા ભૂવાઓને પાઘડી ને જાગરિયાઓને ધોતિયાં વહેંચાયાં; સુખડી ખીચડીના જમણવારની તૈયારી પૂરજોશથી થાય છે. ફળિયામાં બેઠેલા ભૂવાઓને રકાબીમાં શીરા પીરસાયા છે. ગગા ઓઝાને ન રહેવાતા બચુની ગોદડી ઊંચી કરી જોતાં મોઢામાંથી પોક નીકળી

જાય છે. શીરો ઝાપટતા બધા આવક થઈ જાય છે. બચુડો પરધામ પહોંચ્યો છે. ઓસરીમાં શૂન્યતા પથરાય જઈ છે. વહેલી સવારના ઊઘડતાં આકાશના નિર્દેશ સાથે કથા પૂરી થાય છે. ‘જાતર’ને કેન્દ્રમાં રાખી વસ્તુ વણાયું છે.

‘જાતર’માં વસ્તુ બચુડાની બાધા-માનતા-રમેણને કેન્દ્રમાં રાખી વણાયું છે. તેથી આ પ્રસંગ સમસ્ત ગ્રામસમાજનો બનવાને બદલે કુંભારજ્ઞાતિ અને તેમાંય ગગા ઓઝ એકલાનો બની રહે છે. વળી તેમાં એક જ રાતનો સમય નિરૂપાયો છે. ડૉ.લવકુમાર દેસાઈ નોંધે છે તેમ ‘જાતર’ના મૂળમાં ભવૈયાની સૃષ્ટિ સામગ્રી તરીકે મૂકાઈ છે.

[૨]

‘જાતર’માં ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામડામાં રહેતા, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધામાં જીવતા ગરીબ ગ્રામીણ, દેવામાં ડૂબેલા સમાજનો પરિવેશ નિરૂપાયો છે. આ પરિવેશને તાદૃશ કરવા લેખકે-ગામ, ગામના પાદરમાં આવેલાં નાનાંમોટાં દેરી-દેરાં, દેરાંમાં બળતા દીવા, દીવામાનું ઘી ચાટવા મથતું ફૂતરું, પાદરમાં આવેલા પીપળા પર પાંખો ફફડાવતી સમડીઓ, પાદરમાંથી ગગા ઓઝના ઘરે આવતી ઉબડ-ખાબડ શેરી-રસ્તો, ગગા ઓઝનું ફળિયું-ઘર, ઓશરીમાં ઢાળેલા ખાટલામાં ગોદડું ઓઢાડી સૂવડાવેલો બચુડો, શેરીમાં ઊભી ઊભી વાતો કરતી સ્ત્રીઓ, ફળિયામાં બાંધેલાં ઢોર, ધીરે ધીરે એકઠા થતા ભૂવાઓ, બચુડાની નજર ઊતારવા તેના માથેથી લીંબુ ઊતારી ચૂસી જતો છગો રાવળ, ભૂવા-જાગરીયાને ચા-પાણી ને બીડીઓની કરાતી ઢ્હાણી, શીરોના જમણ, મા ના પ્રસાદનો અનાદર ન થાય એવું માનતા ભૂવાઓ અને કડવા મને કોળીયા ઊતારતા ડોશો-ડોશી, મા સેંધીના મંદિરમાં બધાનું એકઠા થવું, ‘જાતર’ની તૈયારી, જાગરીયાનું ડાકલાં - કાંસીજોડા - ભૂંગળ સાથે રેરીનું ગાન,

‘પાટમાં એક પછી એક ભૂવાનું આવી ધૂણવું, ભૂવાના શરીર-પંડમાં આવતી કુંભારોની દેવી, મૂળા હામળની સેંધી; અભરામ ભૂવાના પંડમાં આવતી રબારીના નેહડાની, સીજડાના છાંયડે બેસનારી, ઊગમણી દિશામાં અજવાળાં પાથરનારી રોહળી જાતની રબારણ ચેહર; સોમા હાસોટીયામાં પ્રગટતી પિંક્ષ વણઝરાની ઝાપડી આઈ; ભર દરિયે રમનારી, વહાણના વાવડે દરિયા ખેડનારી, રણમાં વીરડી કરનારી, પારણું ઝુલાવનારી, ઈસા ઓઝાની પૂજેલી દેવચી; તેમજ ઘોડા ખેલાઉંગા, મલીદા ખાઉંગાં કરતો પ્રગટ થતો ઓલીયો પીર; છગા રાવળમાં પ્રગટતી કડીના મલાવરાની, એકદંડિયા મહેલમાં બેઠેલી મેલડી, તેમજ આંબલા વાળી મા શિકોતર વગેરે દેવીઓનું પ્રગટ થાવું. પોતાના દુઃખોનું ગાન ગાઈ નિવેદનું નક્કી કરાવી, લોકોના દુઃખો સાંભળી દુઃખ દૂર કરવાનું આશ્વાસન આપી જતાં રહેવું. ઘડીમાં પ્રગટ ન થતી દેવી ને ચાબખા-કડવી વાણી સંભળાવી લોકોના દુઃખો ભૂવા-માતાજીના પગમાં પડી રજૂ કરવાં, પોતાના દુઃખને દૂર કરવા ભૂવાને આજીજી કરવી, નાક રગદોડવું, દેવીની માફી માંગવી, થાક દર્શાવી-હવે ડાકલા નહીં વાગે એવો ઢોંગ કરી દાઝની બોટલનું-વહાણનું નક્કી કરાવતા જાતરિયા, જાતરિયાના ધોતિયાં સાથે પોતાની પાઘડીનું પણ નક્કી કરાવી લેતા ભૂવા, આખી રાત ચાલતા ભૂવાના હાકોટા-પરકોટા, જાગરિયાના ડાકલાં, કાંસીજોડા, ભૂંગળના સૂરો, રેરીઓના ગાન, બીડી-સિગારેટના ધૂમાડા, ચાના સબડકા, દયામણા મોં એ આ બધું જોતા ગ્રામ જનો, તેમની વચ્ચે થતી વાતચીત, તેમની માન્યતાઓ, આંધળી અંધશ્રદ્ધા, ભૂવાની લાલચ વૃત્તિ વગેરેનું આલેખન કરે છે.

[૩]

'જાતર' નવલકથામાં પરિસ્થિતિજન્ય, ડ્રામેટિકલ અને વર્બલ આચરનીનો વિનિયોગ થયો છે. પરિસ્થિતિજન્ય આચરની કથામાં વિપરીત અને વિરોધાભાસી પરિસ્થિતિઓ દ્વારા રજૂ થઈ છે. ડૉક્ટર દ્વારા વિજ્ઞાન પર આધાર રાખીને નખમાય રોગ નથી, તેમ કહ્યું છતાં બચુડો સાજો થતો નથી, જે લોકોની અંધશ્રદ્ધા તરફ વળવાની પરિસ્થિતિ સર્જે છે. માતાની ક્રોધે ભરાયેલી સ્થિતિ માનવ ભૂલના કારણે સર્જાય છે, જ્યાં મંછી ડોશી દ્વારા ભૂલથી ભૂલાયેલી જાતર દેવીઓના ક્રોધનું કારણ માનવામાં આવે છે. ગગા ઓઝા પોતાનું બધું ગુમાવી દીકરાને બચાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ અંતે બચુડો મરી જાય છે, જે તેના પ્રયાસોની નિષ્ફળતા દર્શાવે છે. આખી રાત કરેલી ધાર્મિક વિધિઓ છતાં બચુડાનું મૃત્યુ થાય છે, જે તે બધાની નિષ્ફળતાને રેખાંકિત કરે છે. આ તમામ દૃષ્ટાંતો પરિસ્થિતિજન્ય આચરનીનાં છે. 'જાતર'માં તેનો વિનિયોગ કથાને વધુ અસરકારક બનાવવામાં સહાયરૂપ બને છે.

ડ્રામેટિકલ આચરની એવી પરિસ્થિતિઓમાં જોવા મળે છે જ્યાં ઉદ્દેશ્ય અને પરિણામ એકબીજા વિરુદ્ધ હોય. 'જાતર'માં ગગા ઓઝા પોતાના દીકરાને બચાવવા માટે ઘર, ખેતર અને બૈરું વેચીને જાતર કરવા તૈયાર થાય છે, છતાં અંતે બચુડો મરી જાય છે, જે તેના તમામ પ્રયત્નો અને ત્યાગની વ્યર્થતા દર્શાવે છે. ભૂવાઓ લોકોને આશ્વાસન આપે છે કે માતા તેમના દુઃખો દૂર કરશે, પરંતુ અંતે કોઈ ફેરફાર થતો નથી અને બચુડો મરી જાય છે, જે (અંધ)શ્રદ્ધાની વ્યર્થતા દર્શાવે છે. આખી રાત કરેલી ધાર્મિક વિધિઓ છતાં સવારે બચુડાનું મરણ થાય છે, જે દર્શાવે છે કે આવી વિધિઓ નિષ્ફળ-વ્યર્થ છે. માતાએ બચુડો સાજો થઈ જશે એવું વચન આપ્યું હોવા છતાં, અંતે તે મરી જાય

છે, જે માતાના વચન અને લોકોની શ્રદ્ધાને ખોટાં સાબિત કરે છે. આ તમામ દૃષ્ટાંતો દ્વારા 'જાતર'માં મફત ઓઝાએ ડ્રામેટિકલ (નાટ્યાત્મક) આચરનીનો અસરકારક વિનિયોગ કરીને કથાના વિષયને વધુ ગહન અને પ્રભાવશાળી બનાવ્યો છે.

વર્બલ (વાણીજન્ય) આચરની એવી પરિસ્થિતિઓમાં જોવા મળે છે જ્યાં કહેવાયેલું અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે વિસંગતતા હોય. 'જાતર'માં માતા બચુડો સાજો થઈ જશે એવું વચન આપે છે, પણ અંતે તે મરી જાય છે, જે માતાના વચન અને (અંધ)શ્રદ્ધાને ખોટું દર્શાવે છે. ભૂવાઓ લોકોને આશ્વાસન આપે છે કે માતા તેમના દુઃખો દૂર કરશે, પરંતુ અંતે કંઈ જ ફેરફાર થતો નથી, જે તેમના વચનોને ખોટાં સાબિત કરે છે. ગગા ઓઝા પોતાનો દીકરો સાજો થઈ જશે તેવા વિશ્વાસ સાથે જાતર કરે છે, છતાં બચુડો મરી જાય છે, જે તેના વિશ્વાસની નિષ્ફળતા બતાવે છે. આમ, માતા અને ભૂવાઓના નિવેદનો ખોટા નીવડે છે, નિવેદનોથી ઉલટું જ બને છે. તેમજ ગગા ઓઝાની શ્રદ્ધા પણ અંધ સાબિત થાય છે. આ ઉદાહરણો દ્વારા 'જાતર'માં મફત ઓઝાએ વર્બલ આચરનીનો વિનિયોગ કરીને કથાના વિષયને વધુ પ્રભાવશાળી બનાવ્યો છે.

'જાતર' નવલકથામાં મફત ઓઝાએ આચરનીના વિવિધ પ્રકારોનો ઉપયોગ કરીને કથાને વધુ અસરકારક બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરિસ્થિતિજન્ય આચરની દ્વારા વિરોધાભાસી પરિસ્થિતિઓને ઊજાગર કરી અંધશ્રદ્ધા અને માનવ ભૂલની વ્યર્થતા દર્શાવવામાં આવી છે. ડ્રામેટિકલ (નાટ્યાત્મક) આચરની દ્વારા ગગા ઓઝાના ત્યાગ અને આશાવાદ, ભૂવાઓના આશ્વાસન અને ધાર્મિક વિધિઓની નિષ્ફળતા રેખાંકિત કરી અંધશ્રદ્ધા પર પ્રહારો કર્યા છે. વર્બલ (વાણીજન્ય) આચરની દ્વારા માતા, ભૂવા અને ગગા ઓઝાના વચનો અને

વિશ્વાસને ખોટા સાબિત કરી અંધશ્રદ્ધાને ખોટી દર્શાવવામાં આવી છે. આમ, 'જાતર'માં આચરનીનો ઉપયોગ માત્ર શૈલીનું સૌંદર્ય વધારવા માટે નહીં, પરંતુ કથાના મુખ્ય વિષય—અંધશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક વિધિઓની વ્યર્થતાને ઉંડાણપૂર્વક રજૂ કરવા માટે થયો છે, જે નવલકથાને વધુ તીવ્ર અને પ્રભાવશાળી બનાવે છે.

[૪]

'જાતર'માં કોઈ નાયક નાયિકા નહિ પણ ગામનો વૈવિધ્યસભર, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધામાં માનનારો ગ્રામીણ સમાજ નિરૂપાયો છે. જેને જીવાડવા 'જાતર'-રમેશ કરવામાં આવી તે, મરણ પથારીએ પડેલો બચુડો; હજી 'ઊણ' પહેલું આણું વળી આવેલી બચુડાની પત્ની રેવતી; રમેશની બાધા રાખી ભૂલી ગયેલી બચુડાની મા મંછી; માથે દેવું લઈ 'જાતર' કરી, એકના એક પુત્રને બચાવવા મથતો ગગો ઓઝો; ભૂવાઓનો અગ્રણી, મા ચેહરનો ભૂવો અભરામ દેસાઈ; માતાજીની રજા લઈ છાનો માનો અઢી તોલાનો સોનાનો દોરો ખીસ્સામાં નાખી લેતો, મેલડીનો ભૂવો છગો રાવળ; વાણવટીનો ભૂવો સોમો હંસોટીયો; જોગણીનો ભૂવો મોહન માધા; ચાંદળીને દોરો કરનાર પરભો ગોર; શકરો દાતણિયો; માં સેંધીનો પઢાર; સેંધીનો યુવાન ભૂવો; જાગરીયા-ગાભલો, ચૂંથિયો, વાસતાનો છેયો; અન્ય ગ્રામ જનોમાં પૂજા ઓઝો, જેઠાભા, જેસંગ, જીવા ઓઝા, અભાભા, હાકા મંગળનો હસલો, મગનભાના દશરથિયાની વહુ, હસમુખભાઈ માસ્તર, કેસર ભટાણી, સુખડી શેકતો કેવળનો મોતિયો, અવળું પહેરણ પહેરી આવતા કડવા કાકા, મનિયાની વહુ માટે દીકરો માગતી ધૂળી ભાભી, મનિયાની વહુ રૂખી, નરોત્તમિયાના બાબુડિયા માટે શેરમાટી માગવા આવતી ડોશી, ચોરી કરી માતાજીને

સોનાનો દોરો ચડાવતો બાદરિયો વગેરે પાત્રો, પાત્ર તરીકે નહીં પણ સમાજના એક આરા તરીકે કામ આપે છે. આ પાત્રો 'જાતર'નો, માનતાનો, ભૂવા-જાગરિયાનો એ નિમિત્તે દેવામાં ડૂબી જતા એક સમાજનો પરિવેશ અહીં રચી આપે છે. આ દરેક પાત્રને પોતીકી રેખાઓ નથી એવું નથી, પણ એ સૌ મળી 'જાતર'ની જે મુદ્રા ઊપસાવી આપે છે એ મહત્ત્વનું છે.

'જાતર'માં બચુડાનું પાત્ર કેન્દ્રમાં છે, પણ નાયક તરીકે ઉપસતો નથી. આમાં નાયક નહિ નાયિકા નહિની વિભાવના સાકાર થતી જોવા મળે છે. 'જાતર'માં લેખકે પોતાનો કેમેરો-ફોકસ રમેશ પર જ રાખ્યો છે. જેથી તેમાં વૈવિધ્યસભર પાત્રોનો મોટો સમૂહ જોવા મળતો નથી.

[૫]

'જાતર' મફત ઓઝા જે જનપદમાંથી આવે છે એ જનપદ નિરૂપતી નવલકથા હોવાથી લેખક તે પ્રદેશની બોલીથી પરિચિત છે, એટલું જ નહિ એ બોલી તેના લય-લહેકા સાથે આત્મસાત છે. જેથી પાત્રોના મુખે મૂકેલી બોલીમાં કૃતકતા જોવા મળતી નથી. બોલી તે લોકો અને તેની સંવેદનાની ધારક બની રહે છે, તે લોકોની આંતર-બાહ્ય રેખાઓ ઉપસાવતી રહે છે.

'જાતર'માં ભાષા-બોલીના ચાર સ્તર જોવામળે છે. એક જુદા જુદા વર્ણનોમાં વપરાયેલું પરિમાર્જિત અને અલંકૃત-માન્યભાષાનું સ્તર:

“મારગની બે બાજુના ઓટલા પર એકલી સાંજ બેઠી હતી તો કયાંક કોઈક વૃદ્ધની ખાંસી. ચબૂતરાને અફડાઈ માર્ગ ડાબી બાજુ વળી પાછો આગળ જતો....છેવાડે આવેલી શેરીમાં શમી જતો...”^૨

બીજું લોકોની વાતચીતમાં વપરાયેલું તળપદું ભાષા સ્વરૂપ :

‘આ મારી ચાંદળી... પંદર દહાડાથી ઊછળી જાય છે...’

‘નજર બજર લાગી હશે...’

‘મૂઈ.....પેલી ડોહલી... એનું નખ્ખોદ જાય તે મું દો'તી'તી અન એ નેકળી. એ કહેશે:

‘એલી વઠ, ચાંદળી તો તારું ધોમેણું...!’

‘મીં બીજું બોઘેણું મોકલવા કહું. પછી તો ડોહલીની ચાર આંખો થૈ. ઈન ચીડા પડ તે કહેશે ક એલી તારી ચાંદળી બે બોઘેયો દૂધ કાઢ છ ? બુન, પછ ચાંદળીએ પારહો નો વાળ્યો તે ન જ વાળ્યો.’^૩

ત્રીજું સ્તર છે ભૂવાની ભાષાનું, તેની ભાષામાં વિશિષ્ટ લય અને લહેકો છે. તે તેના મુખે સાંભળ્યે તોજ તેનો ખરો આનંદ આવે.

‘તારાં વાજાંની રમનારી આજ તારા ડાકલે રમવાની હો... હો... હો... હો...હું કુણ, માનવીઓ?’ (બોલતો હમજ પડનઅ !)

‘ના ઓળખી, માનવીઓ ? હું તો ભરદરિયે રમનારી વહાણના વાવટે દરિયા ખેડનારી હું તો વોણવાંટી... હો... હો... હો... હો... માનવીઓ રણમાં વીરડી કરનારી...ઉજજડમાં લીલોતરી કરનારી... પારણાં ઝુલાવનારી દેવી વોણવાંટી છું, ઓ માનવીઓ... હો... હો... હો...’^૪

ચોથું સ્તર-સ્વરૂપ ભૂવા અને જાતરિયા દ્વારા ગવાતી રેરીનું છે. જેમાં ગેયતા ઉમેરાય છે.

‘મારી પંચોની બોલાયેલી દેવી હેંડજો રે...’

મારા ડાકલાંની ઘેલી માડી વગડા વેંધતી આવજે રે...

મારા પડ્યા બોલની ઝિલનારી, ઊભા પરવત ચિરનારી..”^૫

વિનોદ અધ્વર્યુ ‘જાતર’માં પ્રયોજાયેલી ભાષાના સંદર્ભમાં નોંધે છે: “આખીય કૃતિ ખરેખર

તો વાચ્ય નહીં પણ દૃશ્યશ્રાવ્ય છે, આનો દૃશ્યશ્રાવ્ય પ્રયોગ જ તેની પૂરી અસર પ્રગટ કરી શકે છે.”^૬

[૬]

મફત ઓઝા ‘સોનેરી સપનાની રાખ’ નવલકથાના અંતે ‘મારી કેફિયત’માં નોંધે છે: []મને ક્યારેય વર્ણનો કરવા ફાવ્યા નથી.[] લેખકનું આ વિધાન તેની અન્ય નવલકથાઓ માટે યોગ્ય છે. પરંતુ ‘જાતર’ માટે બંધ બેસતું નથી. આ નવલમાં કથાવસ્તુ અને પાત્રો કરતાં તેના વર્ણનો વધારે આસ્વદ્ય બન્યાં છે. દૃશ્યાત્મકતા અને કાવ્યાત્મકાને કારણે તેમનાં વર્ણનો વધુ રોમેન્ટિક બન્યાં છે.

‘જાતર’માં મરણ પથારીએ પડેલા બચુડાનું વર્ણન: []ઓસરીમાં ખાટલામાં ગોદડી નીચે ઢાંકેલો બચુ ભોંયચોકો કરેલી લાશ જેવો લાગતો હતો. ચહેરો શ્યામ પડી ગયો છે. આંખો મીચાયેલી અધ ખૂલી છે. નાકની ડાંડી સહેજ વાંકી લાગે છે. ચૂંથાયેલા પહેરણના ખુલ્લાં બટનમાંથી છાતીની પાંસળીઓ તગ તગે છે. ઢીંચણ સુધી ચડી ગયેલા ધોતિયા પછીના પગ સૂકા લાકડા જેવા થઈ ગયા છે. મડદું પડયું હોય એવો બચુડો પડ્યો છે.[]^૭

નવલકથાના પ્રારંભમાં જ ગામનું-તાદૃશ વર્ણન કર્યું છે: []ધીમે ધીમે આકાશ નીચે ઊતરતું નળિયાંમાંથી ગોટાતા ધુમાડામાં ઓગળી રહ્યું હતું. વીજળીના આછા-પીળા અજવાળામાં ઝાંખું-પાંખું અંધારું પથરાયેલું હતું કંતાયેલા કપડા જેવું. એમાં અંકાંતો મારગ પાદરમાંથી રેલાની જેમ નીકળી ગામમાં વાંકોચૂંકો થતો સીધો આગળ નીકળતો હતો. પાદરના પીપળા પર બેઠેલી સમડીઓ પાંખો ફફડાવતી એટલે ડાકલા જેવો પીપળો વાગતો”^૮

આ ઉપરાંત ધૂણતા ભૂવાઓનું; ડાકલું-કાંસાજોડ- ભૂંગળ વગાડતા જાગરિયાનું; ગામના

પાદરે આવેલાં દેવી-દેવલાના સ્થાનકનું; માતાજીના મઢ-મંદિરનું; માતાજીના મંડપ ને પાટનું, સવારે નીકળતા કુલેકાનું વગેરે વર્ણનો ઉપમાં, દૃષ્ટાંતાદિ અલંકારો દ્વારા તાદૃશ કર્યા છે.

[૭]

‘જાતર’માં ગ્રામજનોના તળપદી બોલીમાં યોજાયેલા સંવાદોમાં સાહજિકતાની સાથે નાટ્યાત્મકતા અનુભવાય છે. ‘જાતર’ નવલકથામાં શેરીમાં ઊભીઊભી બચુની તબિયતની વાતો કરતી સ્ત્રીઓ વચ્ચેના સંવાદો:

“બચુભૈ...હારું કાંય?”

‘કાંય નઈ ભા....મા વૈરવઈ થઈ આઈ છ’

‘બુન, દેવલાં રૂઠયાં ખોટાં.....’

“અલી બુન, દાકતર તો કેહ ઈના નખમાય રોગ નથી.’

‘હાય ! હાય તો પછ?’

‘છગો રાવળ ધૂણ્યો અન ઈની મેલડી કેહક બચુડો મંછીમાના પેટમાં હતો તાર ઈમને ઝાંપાવાળી સેંધીની રમેણ માનેલી. આ જ તો ‘મા’એ હઠ લીધી છક મારી રમેણ આલો કાં તો બચુડો આલો.’^૯

ભૂવા-જાગરિયા વચ્ચેના, ભૂવા-ગગા ઓઝા ને મંછી ડોશી વચ્ચેના, ભૂવાને સમસ્યા લઈ આવતા ગ્રામ લોકોના સંવાદો ટૂંકા, તળપદી બોલીમાં તેના લય-લહેકા સાથે યોજાયા છે. આ સંવાદોમાં નાટ્યાત્મકતાના અંશો ભારોભાર રહેલા છે. ‘જાતર’ના સંવાદોમાં રહેલી નાટ્યાત્મકતા વિશે જગદીશચંદ્ર યોગ્ય જ નોંધે છે: “દેવ-દેવીઓના આહવાનમાં તથા ભૂવા-જાગરિયાઓની ધૂણવાની વિવિધ તરકીબોમાં નાટ્યાત્મકતાના અંશો પણ રહેલા જોઈ શકાય છે. ભૂવા-જાગરિયાઓના ગ્રામજનો તથા દેવી-દેવતાઓ સાથેના સંવાદોમાં અભિનયનું તત્ત્વ ભારોભાર પડેલું જોઈ શકાય છે. નવલકથા વાસ્તવિક રંગભૂમિ પર તો ખરી જ પણ

મનની રંગભૂમિએ ભજવાતી ચાલતી હોય એવી અનુભૂતિ સતત થતી રહે છે.”^{૧૦}

‘જાતર’માં સંવાદો દ્વારા પ્રસંગને આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. કથા વર્તમાનમાં ઘટે છે, તેથી જ સંવાદો દ્વારા કથાને આગળ ધપાવવાનું વિશેષ જોવા મળે છે.

[૮]

‘જાતર’ નવલકથાનો પ્રારંભ ઢળતી સાંજના વર્ણનથી અને અંતે ઊઘડતા પ્રભાતના વર્ણથી કરે છે. પ્રારંભમાં મૂકેલું રાત્રીનું શબ્દચિત્ર લોકોની અજ્ઞાનતા, અંધકારમય જીવન ને અંધશ્રદ્ધાનું સૂચક છે. તેમજ અંતમાં મૂકેલું ઊઘડતા પ્રભાતનું શબ્દચિત્ર જ્ઞાનનું, પ્રકાશમય જીવનનું સૂચક છે. આટલી શ્રદ્ધા ને પૂરી નિષ્ઠાથી માનતા- ‘જાતર’ પૂરી કરી છતાં માતા તો ‘બચુ ભૈ’ને બચાવી ન શકી, કદાચ ‘હવે’-કોઈને જ્ઞાન લાઘે ને વાચા ફૂટે કે આ બધું ધતીંગ છે. એવું લેખક સૂચવવા માગતા હશે, તેવું તેના અંત પરથી ફલિત થાય છે. ‘જાતર’માં લેખક મુખ્યત્વે વર્ણનાત્મક નિરૂપણ પદ્ધતિ અપત્યાર કરે છે. જો કે લોકો વચ્ચેના સંવાદો આવે છે પણ એ એની રજૂઆતના ભાગ રૂપે છે. બાકી લેખકના દૃષ્ટિકોણથી આખી કથા કહેવાઈ-દર્શાવાઈ છે.

[૯]

આમ, ‘જાતર’ મફત ઓઝાની એક પ્રભાવશાળી જાનપદી નવલકથા છે, જે ગ્રામ્ય જીવનની શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાને કેન્દ્રમાં રાખી લખાઈ છે. કથામાં ગગા ઓઝાનો દીકરો બચુડો, ગંભીર રીતે બીમાર છે. ડોક્ટરના ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા પછી, પરિવાર અને ગામવાસીઓ જાતર વિધિ કરવાનું નક્કી કરે છે. માતાની કૃપાથી બચુડો સાજો થવાની આશા છે, પરંતુ આખી રાત ચાલેલી

ધાર્મિક વિધિઓ, ભૂવાનું ધૂણવું, જાગરિયાના ડાકલાં, અને લોકોના સમર્પણ છતાં, અંતે બચુડો મરી જાય છે. નવલકથામાં આચરનીનો પ્રભાવશાળી ઉપયોગ થયો છે, જે અંધશ્રદ્ધાની વ્યર્થતા અને માનવ જીવનની કટુ વાસ્તવિકતાઓને ઉજાગર કરે છે. પરિસ્થિતિજન્ય, નાટ્યાત્મક, અને વાણીજન્ય આચરની દ્વારા શ્રદ્ધા અને ધર્મવિધિઓની અસરક્ષમતા પર પ્રશ્નાર્થ ઉભો થાય છે. 'જાતર' માત્ર એક વ્યક્તિ કે કુટુંબની કથા નહીં, પરંતુ સમગ્ર સમાજનું પ્રતિબિંબ છે. તેમાં ઉત્કટ આસ્થાના પડછાયામાં જીવતા ગ્રામજનો, ભૂવા-જાગરિયાઓની લાલચ, અને લોકોની માન્યતાઓનું તટસ્થ ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. નવલકથામાં દૃશ્યો અને પાત્રો સમાજના વિવિધ વર્ગોને રજૂ કરે છે, અને અંતે દર્શાવે છે કે શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા જીવતા માણસના દુઃખને દૂર કરી શકે તેમ નથી. આ રીતે, 'જાતર' એક શક્તિશાળી અને તીવ્ર સામાજિક ટિપ્પણી રજૂ કરતી નવલકથા છે, જે શ્રદ્ધા અને યથાર્થતા વચ્ચેના તણાવને અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે.

સંદર્ભ :

1. મફત ઓઝા, 'જાતર' બીજી આવૃત્તિ-૧૯૯૩, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ.૧૨
2. એજન, પૃ.૧૦
3. એજન, પૃ.૧૪-૧૫
4. એજન, પૃ.૪૬
5. એજન, પૃ.૪૧
6. એજન, પૃ.૧૬૫
7. એજન, પૃ.૧૩૨
8. એજન, પૃ.૯
9. એજન, પૃ.૧૨-૧૩
10. એજન, પૃ.૧૫૮